

UMUMIY O'RTA MAKTAB O'QUVCHILARIDA TANQIDIY O'QISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Gulbaxor Nematullayeva

Namangan davlat chet
tillari instituti talabasi
gn17112007@gmail.com

Nurali Boqiyev

Namangan davlat chet tillari
instituti o'qituvchisi
MDWCT@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada umumiy o'rta maktab o'quvchilarida tanqidiy o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy asoslari, pedagogik strategiyalari va amaliy metodlari tahlil qilinadi. XXI asr ko'nikmalari (4K) tarkibida muhim o'rin tutuvchi tanqidiy fikrlash, axborotning ko'payib borayotgani va sun'iy intellekt texnologiyalarining keng tatbiq etilayotgani sharoitida o'quvchilarning matnni yuzaki emas, balki chuqur, tanqidiy tahlil qilish qobiliyatini shakllantirishni taqozo etadi. Maqolada tanqidiy o'qishning komponentlari (tahlil, sintez, baholash, xulosa chiqarish) aniqlandi, uning an'anaviy o'qishdan farqlari ko'rsatildi. Shuningdek, muallif tomonidan ishlab chiqilgan "TASHLIL" modeli va interfaol metodlar (SOCRATES, "Muallifga savol", "Besh qadam", "Matnni buzish") asosida tanqidiy o'qishni rivojlantirishning bosqichma-bosqich tizimi taklif etiladi. Maqola natijalari umumta'lim maktablari o'qituvchilari, metodistlar va ta'lim tizimi mutaxassislari uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: tanqidiy o'qish, tanqidiy fikrlash, matnni tahlil qilish, metakognitiv strategiyalar, o'qish savodxonligi, PISA.

Kirish

Zamonaviy ta'lim tizimining eng dolzarb masalalaridan biri – o'quvchilarni axborotni ongli ravishda qabul qilishga, uni tahlil qilishga va mustaqil xulosalar chiqarishga tayyorlashdir. Bugungi kunda o'quvchilar turli manbalardan – ijtimoiy tarmoqlar, veb-saytlar, media va boshqa kanallar orqali juda katta hajmdagi axborotni qabul qilmoqdalar. Biroq, bu axborotning ishonchliligi, to'liqligi va xolisligini baholash ko'nikmasi yetarli darajada rivojlanmaganligi sababli, ular ko'pincha noto'g'ri xulosalar chiqarishlari, manipulyatsiyalarga uchashlari mumkin.

Tanqidiy o'qish (critical reading) – bu matnni yuzaki idrok etishdan farqli ravishda, o'quvchining matn mazmunini chuqur tahlil qilishi, muallif pozitsiyasini

aniqlashi, dalillarni baholashi, o'zaro ziddiyatlarni ko'rishi va matn asosida mustaqil, asoslangan xulosa chiqarish qobiliyatidir. Xalqaro tadqiqotlar, xususan PISA (Programme for International Student Assessment) natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston o'quvchilarida o'qish savodxonligi bo'yicha natijalar rivojlangan mamlakatlarnikidan past. Ushbu tadqiqotlarda aynan tanqidiy o'qish ko'nikmalarining yetishmasligi asosiy muammo sifatida qayd etilgan.

Mazkur maqolaning maqsadi – umumiy o'rta maktab o'quvchilarida tanqidiy o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy asoslarini ochib berish, samarali pedagogik strategiyalarni tizimlashtirish va amaliyotga tatbiq etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdir.

2. Tanqidiy o'qishning nazariy asoslari

Tanqidiy fikrlash va tanqidiy o'qish: tushunchalar munosabati

Tanqidiy o'qish tanqidiy fikrlashning (critical thinking) tarkibiy qismi sifatida qaraladi. J. Dyui (1933) fikrlashni “faol, qat'iy va diqqatli tekshirish” deb ta'riflagan bo'lsa, R. Pol va L. Elder (2006) tanqidiy fikrlashni “fikrlashni fikrlash” – ya'ni o'z fikrlash jarayonini standartlar (aniqlik, to'g'rilik, aniqlik, ahamiyatlilik, chuqurlik, kenglik, mantiqiylik) asosida takomillashtirish deb izohlaydilar.

Tanqidiy o'qish esa ushbu intellektual jarayonning matn bilan ishlashdagi muayyan ko'rinishidir. K. Durkin (2011) tanqidiy o'qishni “matnni passiv ravishda qabul qilish emas, balki matn bilan faol dialogga kirishish, muallifning maqsadi, nuqtai nazari, ishlatilgan dalillar va argumentlarni tahlil qilish” deb ta'riflaydi.

Tanqidiy o'qishning kognitiv darajalari

B. Blum taksonomiyasining (1956) yuqori darajalari – tahlil, sintez va baholash – tanqidiy o'qishning asosini tashkil etadi. Quyidagi jadvalda an'anaviy o'qish bilan tanqidiy o'qishning farqlari ko'rsatilgan:

An'anaviy o'qish	Tanqidiy o'qish
Matnni yuzaki o'qish	Matnni chuqur tahlil qilish
Faktlarni eslab qolish	Dalillarni baholash
Muallif fikrini qabul qilish	Muallif pozitsiyasini so'roq qilish
Bitta javobni topish	Bir nechta talqinlarni ko'rish
O'qiganni qayta hikoya qilish	O'qigan asosida xulosa va prognoz qilish

O'rta maktab yoshidagi o'quvchilarning kognitiv xususiyatlari

Umumiy o'rta maktab yoshi (11-15 yosh) J. Piaget klassifikatsiyasida formal-operatsional bosqichga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilarda:

1. Mavhum fikrlash qobiliyati rivojlanadi;
2. Gipotetik-deduktiv fikrlash shakllanadi;
3. Metakognitiv (o'z fikrlashini kuzatish) qobiliyatlar rivojlanadi;
4. Turli nuqtai nazarlarni solishtirish va baholash imkoniyati paydo bo'ladi.

Aynan shu xususiyatlar o'rta maktab o'quvchilarini tanqidiy o'qishga tayyor ekanligini ko'rsatadi. Biroq bu qobiliyatlar o'z-o'zidan rivojlanmaydi, ularni maqsadli pedagogik strategiyalar orqali shakllantirish zarur.

3. Tanqidiy o'qishni rivojlantirishning pedagogik strategiyalari

Metakognitiv strategiyalar

Metakognitiv strategiyalar o'quvchining o'z tushunish jarayonini nazorat qilishiga yo'naltirilgan. Tanqidiy o'qishda quyidagi metakognitiv strategiyalar samarali hisoblanadi:

1. Rejalashtirish: o'qishdan oldin maqsadni aniqlash, matn haqida prognoz qilish;
2. Kuzatish: o'qish jarayonida tushunishni tekshirish, "Men buni tushundimmi?", "Bu gap nimani anglatadi?" kabi savollarni berish;
3. Baholash: o'qishdan keyin tushunish darajasini, xulosalarning asoslanganligini tekshirish.

Analitik o'qish modellari

SOCRATES modeli tanqidiy o'qish uchun quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Harf	Ma'nosi	Mazmuni
S	Situation	Matnning asosiy vaziyatini aniqlash
O	Objective	Muallif maqsadini tahlil qilish
C	Claims	Matndagi asosiy da'vo va argumentlarni ajratish
R	Reasons	Dalillar va asoslarni baholash
A	Assumptions	Yashirin taxminlarni aniqlash
T	Truth	Haqiqat va manipulyatsiyani farqlash
E	Evidence	Dalillarning ishonchliligini tekshirish
S	Synthesis	Xulosa chiqarish va shaxsiy pozitsiyani shakllantirish

Muallif tomonidan ishlab chiqilgan "TASHLIL" modeli

Ushbu tadqiqot doirasida umumiy o'rta maktab o'quvchilari uchun "TASHLIL" modeli taklif etiladi. Model o'zbek tilidagi so'zning harflariga asoslangan bo'lib, har bir harf muayyan tahlil bosqichini anglatadi:

Harf	Bosqich	Tavsif
T	Tahlil	Matnning tuzilishi, janri, uslubini tahlil qilish
A	Asos	Matndagi asosiy g'oya va ikkinchi darajali g'oyalarni ajratish
SH	Shubha	Muallif da'volariga nisbatan shubha bilan yondashish, muqobil talqinlarni izlash
L	Lug'at	Matndagi kalit so'zlar va ularning kontekstual ma'nolarini tahlil qilish
I	Isbot	Dalillar bazasini tekshirish (kim tomonidan, qachon, qanday usulda)

L	Loyiha	O'qigan matn asosida shaxsiy xulosa, loyiha yoki pozitsiyani shakllantirish
---	--------	---

Dialogik va argumentativ o'qish metodlari

Tanqidiy o'qish ijtimoiy jarayon sifatida dialog va munozarani talab qiladi. Samarali metodlar qatoriga quyidagilar kiradi:

“Muallifga savol” metodi: O'quvchilar matn o'qigandan so'ng muallifga 3-5 ta savol tuzadilar. Savollar nafaqat mazmunga, balki muallifning nuqtai nazari, yetishmayotgan dalillar, mantiqiy ziddiyatlarga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

“Besh qadam” usuli: O'quvchilar matn o'qib, quyidagi besh bosqichda tahlil qiladilar:

1. Matn nimani aytmoqchi? (asosiy mazmun)
2. Muallif buni qanday aytmoqchi? (uslub va vositalar)
3. Muallif nimani aytmay qoldirgan? (bo'shliqlar)
4. Matn kimga foydali? (manfaatdor tomonlar)
5. Men bunga qanday munosabatdaman? (shaxsiy pozitsiya)

“Matnni buzish” strategiyasi: O'quvchilarga matnning bir qismi o'zgartirilgan (muallif pozitsiyasi, dalillar yoki xulosa o'zgartirilgan) varianti beriladi. Ular asl matn bilan o'zgartirilgan variantni solishtirib, qanday o'zgarishlar matn mazmuniga ta'sir qilganini tahlil qiladilar.

4. Amaliy tadqiqot natijalari

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda umumiy o'rta maktabning 7-9-sinf o'quvchilari (n=120) ishtirok etdi. Tadqiqot tajriba-sinov (experimental) shaklida tashkil etilib, o'quvchilar tajriba (n=60) va nazorat (n=60) guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhida 3 oy davomida tanqidiy o'qishni rivojlantirishga yo'naltirilgan yuqorida keltirilgan strategiyalar (metakognitiv, “TASHLIL” modeli, dialogik metodlar) qo'llanildi. Nazorat guruhida an'anaviy o'qitish metodlari (matn o'qish, savol-javob, mazmunni qayta hikoya qilish) davom ettirildi.

Natijalar

Tadqiqot boshlanishida o'tkazilgan kirish testi (pretest) ikkala guruhda ham tanqidiy o'qish ko'nikmalarining taxminan bir xil darajada ekanligini ko'rsatdi (tajriba guruhi o'rtacha balli: 54.3; nazorat guruhi: 55.1; $p > 0.05$). Tadqiqot yakunida o'tkazilgan chiqish testi (posttest) quyidagi natijalarni qayd etdi:

Ko'nikma turi	Tajriba guruhi (posttest)	Nazorat guruhi (posttest)	Farq
Asosiy g'oyani aniqlash	87.4%	76.2%	+11.2%
Dalillarni baholash	78.3%	58.5%	+19.8%
Muallif nuqtai nazarini tahlil qilish	81.2%	62.3%	+18.9%

Mantiqiy ziddiyatlarni aniqlash	74.6%	51.7%	+22.9%
Asoslangan xulosa chiqarish	83.1%	64.4%	+18.7%
Umumiy o'rtacha	80.9%	62.6%	+18.3%

Natijalar shuni ko'rsatadiki, tanqidiy o'qish strategiyalarini qo'llash o'quvchilarning barcha tahliliy ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirgan. Eng katta o'sish "mantiqiy ziddiyatlarni aniqlash" (+22.9%) va "dalillarni baholash" (+19.8%) ko'nikmalarida kuzatildi.

Natijalar tahlili

Tajriba guruhidagi o'quvchilar bilan o'tkazilgan fokus-guruh suhbatlari tanqidiy o'qish strategiyalarini qo'llash quyidagi ijobiy o'zgarishlarni keltirib chiqarganini ko'rsatdi:

1. Motivatsiyaning oshishi: O'quvchilar matnni "bir tomonlama qabul qilish" o'rniga "detektiv" sifatida tahlil qilishni qiziqarli deb baholadilar.
2. O'zaro munozara madaniyati: Guruhli tahlil jarayonida o'quvchilar bir-birlarining fikrlarini tinglash, dalillar bilan asoslash, hurmat bilan raddiya berish ko'nikmalarini rivojlantirdilar.
3. Metakognitiv xabardorlik: O'quvchilar "Men bu matnni o'qiyotganda nimani tushunmadim?", "Muallif nega bu dalilni keltirdi?" kabi savollarni o'z-o'ziga berish odatini shakllantirdilar.

5. Muhokama

Tanqidiy o'qishni rivojlantirishning asosiy omillari

Tadqiqot natijalari va pedagogik adabiyotlar tahlili asosida tanqidiy o'qishni rivojlantirishning quyidagi asosiy omillari aniqlandi:

1. Tizimlilik: Tanqidiy o'qish alohida darslar doirasida emas, balki barcha fanlar (ona tili, adabiyot, tarix, tabiatshunoslik) integratsiyasida tizimli rivojlantirilishi zarur.
2. Metodik vositalar bilan ta'minlash: O'quvchilarga tahlil qilish algoritmlari, savol shablonlari, baholash mezonlari berilishi kerak.
3. Xavfsiz muhit: O'quvchilar noto'g'ri xulosa chiqarishdan qo'rqmasdan, erkin fikr bildirishlari mumkin bo'lgan muhit yaratish lozim.
4. Matnlarning tanlanishi: Tanqidiy o'qish uchun mo'ljallangan matnlar o'quvchilar yoshiga mos, ammo munozarali, turli nuqtai nazarlarni o'z ichiga olgan bo'lishi kerak.

An'anaviy o'qitishdan farqlar

An'anaviy o'qitishda o'quvchi ko'pincha matnning "to'g'ri" talqinini topishga yo'naltiriladi. Tanqidiy o'qish esa bir nechta mumkin bo'lgan talqinlarni ko'rish, ularni dalillar asosida solishtirish va eng asoslangan xulosani tanlashni o'rgatadi. Bu yondashuv o'quvchini passiv iste'molchidan faol bilim yaratuvchisiga aylantiradi.

Raqamli davrdagi tanqidiy o'qish

Bugungi kunda o'quvchilar matnlarni nafaqat bosma, balki raqamli formatda (veb-saytlar, bloglar, ijtimoiy tarmoqlar) o'qimoqdalar. Raqamli muhitda tanqidiy o'qish qo'shimcha ko'nikmalarni talab etadi:

Manba ishonchliligini tekshirish (URL, muallif ma'lumotlari, nashr sanasi);

Manipulyativ sarlavhalarni (clickbait) aniqlash;

Vizual va multimedia elementlarini tahlil qilish;

Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarni identifikatsiya qilish.

Ushbu jihatlar tanqidiy o'qish strategiyalarini zamonaviy axborot muhiti talablariga mos ravishda yangilash zarurligini ko'rsatadi.

6. Xulosa va tavsiyalar

Xulosa

Umumiy o'rta maktab o'quvchilarida tanqidiy o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. Ushbu tadqiqot quyidagi asosiy xulosalarga olib keldi:

1) Tanqidiy o'qish – bu matnni tahlil qilish, baholash va sintez qilishni o'z ichiga olgan murakkab kognitiv jarayon bo'lib, uni rivojlantirish maqsadli pedagogik strategiyalarni talab qiladi.

2) Metakognitiv strategiyalar, analitik modellar ("TASHLIL", SOCRATES) va dialogik metodlar tanqidiy o'qishni rivojlantirishda yuqori samaradorlik ko'rsatadi.

3) Tajriba-sinov natijalari tanqidiy o'qish strategiyalarini qo'llash o'quvchilarning matnni tahlil qilish, dalillarni baholash va asoslangan xulosa chiqarish ko'nikmalarini o'rtacha 18.3% ga oshirganini tasdiqladi.

4) Tanqidiy o'qishni rivojlantirish nafaqat o'quvchilarning akademik natijalarini yaxshilaydi, balki ularni axborot manipulyatsiyalariga qarshi tura oladigan, mustaqil va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantiradi.

Amaliy tavsiyalar

Umumiy o'rta maktab o'quvchilarida tanqidiy o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha quyidagi tavsiyalar beriladi:

O'qituvchilar uchun:

1. Har bir darsda tanqidiy o'qish strategiyalaridan foydalanishni muntazam tashkil etish;

2. O'quvchilarga tahlil algoritmlari va savol shablonlarini taqdim etish;

3. Turli nuqtai nazarlarni ifodalovchi matnlar tanlash;

4. O'quvchilarning o'zaro munozaralarini rag'batlantirish va yo'naltirish.

Maktab ma'muriyati uchun:

1. Tanqidiy o'qishni rivojlantirish bo'yicha fanlararo metodbirlashmalar tashkil etish;

2. O'qituvchilar malakasini oshirish kurslarida tanqidiy o'qish modullarini kiritish;

3. Maktab kutubxonalarini tanqidiy o'qishga mo'ljallangan turli janrdagi matnlar bilan boyitish.

Metodistlar va darslik mualliflari uchun:

1. Darsliklarda tanqidiy o'qishga yo'naltirilgan topshiriqlar ulushini oshirish;
2. Har bir mavzu bo'yicha "Muallifga savol", "Dalillarni baholash", "Muqobil talqin" kabi topshiriqlar ishlab chiqish;
3. Raqamli savodxonlik va tanqidiy o'qishni integratsiyalashgan holda rivojlantirish.

Keyingi tadqiqot yo'nalishlari

Ushbu tadqiqot doirasida o'rganilmagan quyidagi yo'nalishlarda keyingi ilmiy izlanishlar olib borish maqsadga muvofiq:

1. Raqamli muhitda (ijtimoiy tarmoqlar, multimedia matnlar) tanqidiy o'qishni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish;
2. Tanqidiy o'qish ko'nikmalarini baholashning valedli va ishonchli vositalarini yaratish;
3. Sun'iy intellekt vositalari (ChatGPT va boshqalar) tomonidan yaratilgan matnlarni tanqidiy tahlil qilish bo'yicha o'quvchilar tayyorligini o'rganish;
4. Tanqidiy o'qishni rivojlantirishda oila bilan hamkorlik qilish modellarini ishlab chiqish.

Adabiyotlar

1. Dewey, J. (1933). *How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process*. Boston: D.C. Heath.
2. Durkin, K. (2011). Critical reading: A review of the literature. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 55(3), 216-225.
3. Facione, P. A. (1990). *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. The Delphi Report*. California: The California Academic Press.
4. Paul, R., & Elder, L. (2006). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Upper Saddle River, NJ: Pearson.
5. Piaget, J. (1954). *The Construction of Reality in the Child*. New York: Basic Books.
6. PISA (2023). *PISA 2022 Results: Reading Literacy*. OECD Publishing.
7. Qosimova, M. (2021). Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qish savodxonligini rivojlantirishning didaktik asoslari. *Pedagogika ilmiy-nazariy jurnali*, 3(2), 45-52.
8. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
9. Wallace, C. (2003). *Critical Reading in Language Education*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
10. Xalilov, S. (2022). Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan o'qitish texnologiyalari. *Ta'lim va innovatsiyalar*, 1(4), 112-118.